

- Oxford University Press, 1999. – 440p.
10. Stepan A. Comparative Theory and Political Practice: Do We Need a ‘State-Nation’ Model as Well as a ‘Nation-State’ Model? /. Stepan A. // Government and Opposition. – 2008. – Vol. 43. – No.1. – P. 1-25.
11. Stepan A., Linz J., Yadav Y. The Rise of “State-Nations” / . Stepan A., Linz J., Yadav Y. // Journal of Democracy. –2010. – Vol. 21. – No. 3. – P. 50-68.

УДК [321.7 : 329.12] : 321.74

Романюк О.І.

Харківська державна академія культури

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

У статті розглядається проблема становлення ліберальної демократії в умовах посткомунізму. На ґрунті аналізу перебігу посткомуністичних трансформацій, автор робить висновки про те, що важливими чинниками руху до свободи і демократії виступають характер соціально-економічних і соціально-політичних відносин докомуністичного періоду розвитку суспільства та зовнішньополітичний контекст трансформаційного процесу.

Ключові слова: ліберальна демократія, ліберальна держава, громадянське суспільство, переходи до демократії, посткомуністичні трансформації.

Романюк А.И

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВАХ

В статье рассматривается проблема становления либеральной демократии в условиях посткоммунизма. На основе анализа посткоммунистических трансформаций, автор делает вывод о том, что важными факторами движения к свободе и демократии выступают характер социально-экономических и социально-политических отношений докоммунистического периода и внешнеполитический контекст трансформационного процесса.

Ключевые слова: либеральная демократия, либеральное государство, гражданское общество, переходы к демократии, посткоммунистические трансформации.

Romanyuk O.

THE PROBLEM OF LIBERAL DEMOCRACY FORMATION IN POSTCOMMUNIST SOCIETIES

This article deals with the problem of liberal democracy formation in the frame of the postcommunism. The author draws a conclusion on the basis of the postcommunist transformations analysis, that the most important factors of liberty and democracy advance are the character of social-economic and social-politic relations in the precommunist period and foreign context of transformation process.

Key words: liberal democracy; liberal state, civil society, transits to democracy, postcommunist transformations.

Два десятиліття тому, коли після лавинного краху комуністичних режимів почався процес посткомуністичних трансформацій, мало у кого з фахівців у царині політичної науки виникав сумнів стосовно того, що його кінцевим пунктом має стати ліберальна демократія, яка, за думкою Френсіса Фукуями, являє собою універсальну та остаточну форму правління [1, с.135]. Ухвалення у посткомуністичних країнах нових конституцій, в яких декларувалися принципи вільного демократичного суспільства, здавалось, підтверджувало такі сподівання [2; 3]. Проте вже перші роки посткомунізму засвідчили, що процеси перетворень у різних країнах ідуть не тільки різними темпами, але й у різних напрямках, до чого привернув увагу Майкл Макфол [4]. Одні країни швидко наблизилися до якості ліберальної демократії, в других виникли гібридні режими, що балансують на межі демократії та авторитаризму, в третіх усталилися та консолідувалися авторитарні режими.

Чому так розбіжно та суперечливо йдуть процеси посткомуністичних трансформацій? Що дозволило одним країнам досягнути якості ліберальних демократій і що загальмувало рух до свободи і демократії для інших? Дати відповіді на ці запитання й становить мету даної статті.

1. Дві складові ліберальної демократії

Ліберальна демократія як тип політичного режиму утворилася на ґрунті синтезу двох суспільно-політичних явищ демократії та лібералізму. Демократія (грец. δῆμοκρατία – *народовладдя*) виникла у Стародавній Греції як форма правління полісом (державою, суспільством), за якої усі політичні рішення ухвалювалися громадянами на народних зборах (агорі); виконавча влада здійснювалася різними комісіями, що утворювалися народними зборами; судочинство справляла колегія, до складу якої громадяни потрапляли внаслідок жеребкування. Проте така форма правління могла існувати тільки в невеликих державах, де усі громадяни могли зібратися на народні збори. У процесі історичного розвитку відбулося укрупнення держав, що зумовило загибель полісної демократії. Відродження демократії відбулося у нову добу, але це була інша її модель, оскільки у модерній демократії абсолютну більшість політичних рішень став ухвалювати не сам народ, а його представники, яких народ обрав до владних структур.

У становленні модерної демократії велику роль відіграв лібералізм (лат. *libertas* – *воля, свобода*), що як ідеологія і політичний рух був продуктом становлення буржуазних відносин. Розвиток буржуазного соціально-економічного укладу в надрах феодальної формації потребував особистої свободи людини (бо він ґрунтувався на вільному продажу робочої сили) та скасування податкового й інших видів урядового свавілля, яке заважало розвитку вільного підприємництва. Лібералізм вимагав обмеження монархічної влади, розширення функцій парламенту, впровадження правління Законом, незалежності судової влади, гарантування державою „невідчужуваних прав людини” на життя, свободу і власність, доступу представників третього стану до політичної влади.

Проте спочатку ідеї демократії та лібералізму не тільки відрізнялися, а й суперечили одна одній. Відповідно до первинного постулату лібералізму, утворюють громадянське суспільство тільки *власники*, які беруть участь у суспільному договорі й дають згоду на врядування. Натомість надання політичних прав незаможним верствам населення створює загрозу для приватної власності і гарантії свободи людини.

У ході політичних змагань, спираючись на народні маси, буржуазія крок за кроком виривала з рук монархічної влади все більше поступок стосовно громадянських свобод і політичних прав, своєї участі у здійсненні політичної влади, впровадження парламентського правління. Ця боротьба привела до виникнення ліберальних держав, що, як зауважує Йорген Мьоллер, ґрунтувалися на тріаді гарантованих свобод, принципі панування права та поділі влади, а не загальному праві голосу або принципі парламентського представництва [5, р.176]. Вони являли собою політичні режими, які Роберт Дал визначив як „конкурентні олігархії” [6, с.28], бо внаслідок виборчих цензів (майнового, освітнього, осілості та інших) у політичних виборах брала участь меншість населення. Перехід від конкурентної олігархії до демократії відбувся через скасування виборчих цензів і впровадження загального виборчого права, внаслідок чого до числа виборців було включено *більшість населення*¹. Велику

¹ Першою країною, яка у 1701 р. впровадила парламентське правління (систему за якою уряд формується парламентською більшістю), була Велика Британія. Проте ще у 1830 р. виборче право в ній мали тільки 220 тисяч громадян. Після виборчої

роль у демократичній трансформації ліберальних держав відіграв організований тиск на владу з боку незаможних верств населення (дрібних фермерів, ремісників, пролетарів), які, користуючись буржуазними свободами, створювали структури захисту своїх прав (селянські, кооперативні, професійні та інші спілки).

Коли і де відбувся перехід від конкурентної олігархії до демократії? Семюел Гантінгтон вважає, що вперше це відбулося у 1828 р. у США, коли скасування майнового цензу у старих штатах та приєднання нових штатів з виборчим правом для всіх дорослих чоловіків допомогли довести долю білих чоловіків, які дійсно голосували на президентських виборах, більш ніж до 50% [7, с.27]. Проти такого критерію є заперечення (особливо з боку прихильників гендерного та расового рівноправ'я), оскільки мова йде про більшість не від усього населення, а тільки *чоловіків*, та ще й *білих*. Проте уявлення про демократію та межі свободи, є, як зауважує Йозеф Шумпетер, „історично змінними” [8, с.337] і підходити з позиції сучасних стандартів до історичного минулого не варто. У контексті нашого дослідження принципово важливим є те, що перші ліберальні демократії виникли внаслідок еволюції ліберальних держав, що ґрунтувалися на доволі *розвиненому громадянському суспільстві*.

2. Особливості вихідної позиції посткомуністичних трансформацій

На відміну від старих ліберальних демократій, де запровадження громадянських свобод, розбудова структур самоорганізації суспільного життя та виникнення ліберальної держави передували становленню демократичного правління, у посткомуністичних суспільствах втілення демократичних процедур здобуття політичної влади випередило процес становлення громадянського суспільства. Таку відмінність зумовило те, що вихідною позицією посткомуністичних трансформацій були *тоталітарні режими*, за період функціонування яких відбулося *суцільне одержавлення* суспільного життя. Структури його самоорганізації були винищені вщент (або майже вщент) не тільки у політичній, але й у позаполітичних сферах [9].

У галузі економіки відбулося знищення вільного підприємництва та одержавлення суспільного виробництва. Скасування інституції приватної власності спричинило відсу-

тність економічних класів. Соціально-економічну структуру суспільства було підмінено соціально-політичною, бо, як про те наголосив Мілован Джилас, комуністичні суспільства поділялися на партійно-державну бюрократію („новий клас”), яка зосередила у своїх руках усі важелі влади, розпоряджалася одержавленими засобами виробництва та користувалася розгалуженою системою соціальних привілеїв, та відсторонених від влади та власності трудящих [10, с.197-229]. Відсутність економічних класів зумовлювало відсутність приватних економічних інтересів, які становлять фундаментальну основу для виникнення та розвитку громадянського суспільства.

Комуністичні режими цілеспрямовано ідеологізували суспільну культуру. Комуністична ідеологія, що мала офіційний статус та монопольний характер, насаджувала у суспільній свідомості колективістські та патерналістські настрої, відповідно до яких людина повинна була усвідомлювати себе не вільним індивідом, який своєю активністю створює своє та суспільне благо, а як гвинтик державного механізму, що виконує лише ті функції, які покладає на неї держава, за що й одержує від неї певні блага.

3. Реставраційні транзити

Проте, не дивлячись на вельми несприятливі вихідні умови, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія вже за перше десятиліття посткомуністичних трансформацій набули якості ліберальних демократій. За висновками експертів моніторингової програми „Nation in Transit” вони вже на кінець 1990-х мали статус вільних країн з консолідованими демократичними режимами та консолідованою ринковою економікою [11]. Невдовзі до них додалася й Словаччина. Оцінюючи такий перебіг подій, Террі Карл і Філіпп Шміттер констатували, що ці країни добилися „незвичайних успіхів у демократичному транзиті” й „завершили перехід до демократії навіть швидше своїх попередників з Південної Європи та Латинської Америки” [12, с.8]. Що ж спричинило незвичайно швидкі темпи демократизації та лібералізації у цих посттоталітарних країнах?

Секрет такого успіху криється, насамперед, у їх історичному минулому. Говорячи про історичне минуле, я маю на увазі те, що тоталітаризм був лише порівняно невеликим періодом у соціально-економічному і політичному розвитку цих країн. До встановлення комуністичних режимів вони належа-

---

реформи 1832 р. число виборців досягло 600 тисяч, у 1868 р. – 2,5 мільйонів, у 1883 р. – 9 мільйонів.

ли до числа індустріально-аграрних країн з високим (Чехія) та аграрно-індустріальних з середнім рівнем розвитку капіталізму. У них в достатній мірі було сформовано міський середній клас, представники якого, за думкою Гантінгтона, є найбільшими прибічниками демократизації [7, с.79]. За рівнем розвитку капіталізму та структур громадянського суспільства вони у довоєнний період випереджали країни Південної Європи та Латинської Америки.

Це ж стосувалося й політичного життя. Хоч у період між світовими війнами демократичний режим протягом усього часу функціонував тільки у Чехо-Словаччині, але в усіх цих країнах були ухвалені конституції², що впроваджували громадянські свободи та політичні права (хоч у більшості випадків й обмежені), усі вони у дототалітарні часи набули досвід парламентаризму, конкурентних напіввільних (у деяких випадках і вільних) виборів, багатопартійності, існування легальної опозиції, функціонування місцевого самоврядування.

Встановлення тоталітарних режимів стало сходом цих країн з колії їх природного суспільного розвитку. Тоталітарні режими в них мали *інстальовану* природу, бо виникли не на власному соціальному ґрунті, а були принесені на багнетах Червоної Армії під час Другої світової війни. Вони не сприймалися суспільною свідомістю як власні. Збройний опір комуністичній владі у післявоєнний період у Польщі та країнах Балтії, антикомуністичне повстання 1956 р. в Угорщині, політичні заворушення 1956, 1968, 1979-81 рр. у Польщі, „Празька весна” 1968 р. у Чехо-Словаччині є яскравими свідченнями неприйняття народами цих країн тоталітарної (радянської) моделі суспільного ладу.

Треба також враховувати й те, що комуністичні режими функціонували в них близько 50-ти років, а отже, на початок посткомуністичних трансформацій ще була жива генерація, яка сформувалася у дототалітарний період. У 1990-ті у Естонії, Литві, Латвії, Польщі, Чехії, Угорщині (а також у Болгарії) були прийняті закони про реституцію,

згідно з якими колишні власники або їх нащадки одержали право повертати націоналізовану за комуністичних режимів власність, що пришвидшило відживлення економічної та соціальної інфраструктури громадянського суспільства.

За період свого панування комуністичній владі не вдалося змінити культурний генокод населення, бо зміна культурного генокоду відбувається лише у третій генерації, а за час її функціонування встигло змінитися тільки дві. Трансформації, що почалися в цих країнах після краху комуністичних режимів, у суспільній культурі сприймалися як процеси повернення до попереднього, докомуністичного стану, на рейки свого природного розвитку. Специфіку такого переходу до демократії дуже влучно охарактеризувала Марія Мілова, визначив його як „реставраційний” [13, с.123].

3. Перспективи ліберальної демократії для країн Південно-Східної Європи

За показниками моніторингу Freedom House³ [14, 15], дуже близька до цієї якості сьогодні Хорватія, яка набула статус „вільної” країни, а показники додержання в ній політичних прав та громадянських свобод такі, як у Латвії або ж у Італії. Декілька гірші показники мають Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія, що, як і Хорватія, мають статус „вільних” країн. Проте демократичні режими в усіх цих країнах залишаються „напівконсолідованими”, що заважає визнати їх ліберальними демократіями⁴. Ще гірші показники мають Македонія та Албанія, що також є „напівконсолідованими” демократіями, але мають статус „частково вільних” країн. „Частково вільною” країною є й Боснія і Герцеговина, але її політичний режим визначається як „гібридний”. Проте, оскільки урядова влада у вищезазначених країнах створена внаслідок вільних, конкурентних та загальних виборів, усі вони визнаються електоральними демократіями [16], хоч ступінь демократизації в кожній з них є різним.

Відставання цієї групи країн від провідної вісімки можна також пояснити історичними причинами. У дототалітарний період

² Треба звернути увагу на те, що, окрім Угорщини та Словенії, країни, що здійснили швидкий перехід від комуністичного тоталітаризму до ліберальної демократії, у міжвоєнний період мали республіканську форму правління. Угорщина була монархією за регентства адмірала Хорті, Словенія – складовою частиною Королівства сербів, хорватів та словенців (з 1929 р. – Югославія).

³ За думкою Ларрі Даймонда, Freedom House має найкращі емпіричні індикатори ліберальної демократії, з тих що існують [17, с.14].

⁴ Оскільки політичним силам цих країн ще не вдалося остаточно знайти консенсус щодо принципів, інститутів та норм функціонування політичної системи, це створює невпевненість щодо подальшої траєкторії їх політичного розвитку.

це були аграрні країни зі слабким ступенем зрілості капіталістичних відносин та невеликою питомою вагою міського середнього класу, що зумовило слабкість розвитку інфраструктури громадянського суспільства та втілення ліберальних принципів у суспільну культуру. Можна також припустити, що монархічна форма правління, що існувала в усіх цих країнах у міжвоєнний час, певною мірою сприяла гальмуванню демократичного процесу, бо політичні перевороти легітимізувалися королівською (у Болгарії – царською) владою.

Проте для пояснення відставання одних тільки історичних чинників є недостатньо, бо історичні передумови будь-якого процесу завжди корелюються з чинниками самого процесу. Для країн, що виникли на терені колишньої Югославії важливим чинником, що загальмував їх рух до свободи та демократії, стали балканські війни. Словенія, якій вдалося уникнути участі в них⁵, стала лідером ліберально-демократичних перетворень на посткомуністичному просторі. Перетворення у Хорватії, яка також мала хороші стартові позиції, були затримані⁶ внаслідок її безпосередньої участі у сербо-хорватській війні (1991-1995) та опосередкованої участі у сербо-боснійській (1992-1995). Сербо-боснійська війна розшматувала Боснію та Герцеговину на дві фактично самостійні частини (сербську та мусульмано-хорватську), що робить соціально-політичний поступ вельми проблематичним. На розвиток Македонії негативно вплинув напружений стан відносин корінного етносу з албанською меншиною (22% населення), що у березні-серпні 2001 р. викликало збройне протистояння між регулярною армією країни та військовими формуваннями албанців. Чорногорія, хоч безпосередньо не брала участь у військових конфліктах, але її перебування у складі СР Югославії (1991-2003)⁷, де провідну роль відіграла Сербія, не могло не відбитися на її суспільно-політичному розвитку. Сербія, яка під час розвалу Соціалістичної Югославії потрапила в заручники шовіністської полі-

тики уряду Мілошевича, десятиліття не виходила зі стану війни. Хоч сербська демократична революція 2000 р. стала єдиною вдалою революцією, з тих що відбулися на посткомуністичному просторі, але подальше просування цієї країни шляхом демократії обтяжує проблема Косова. Косове, яке 17 лютого 2008 р. проголосило свою незалежність від Сербії, тільки почало розбудовувати свою державність і має великі проблеми з її невизнанням як з боку Сербії (та ще багатьох країн світу), так і з боку сербського населення краю (6%).

З точки зору ліберально-демократичних перспектив розвитку країн цього регіону важливим є зовнішньополітичний чинник. Усі вони проголосили чітку орієнтацію на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. 1 квітня 2009 р. Хорватія та Албанія стали повноправними членами НАТО, що досі для усіх посткомуністичних країн було першим шаблем входження до ЄС⁸. Намагання інтегруватися до ЄС є дуже важливим чинником у плані розбудови ліберальної демократії, бо: 1) країни-члени ЄС мають відповідати копенгагенським критеріям, серед яких чільне місце посідають забезпечення прав людини, розбудова ефективно функціонуючої ринкової економіки та стабільної політичної демократії; 2) встановлюється моніторинг за розвитком ситуації в країні, що певною мірою компенсує слабкість контролю з боку ще недостатньо потужних структур громадянського суспільства; 3) країні-кандидату надається вагома інтелектуальна та матеріальна допомога.

4. Поразка ліберально-демократичного проекту на пострадянському просторі

На відміну від країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії, одна половина з яких вже стали ліберальними демократіями, а інша наближається до цієї якості або, принаймні, орієнтується на неї, серед пострадянських країн домінують авторитарні режими неліберальної якості та немає (за винятком держав Балтії)⁹ жодної повноцінної

⁵ За винятком „10-денної війни” (25 червня – 4 липня 1991 р.), яка відбулася зразу ж після проголошення Словенію своєї державної незалежності. Втім ця війна на проведення у країні політичних та економічних реформ серйозно не вплинула.

⁶ Стіжки радикальні реформи у Хорватії почалися тільки у 2000 р. [18, с.214].

⁷ Після розпаду СР Югославії Чорногорія ще три з половиною роки (4.02.2003-3.06.2006) входила до „Державного союзу Сербії і Чорногорії”.

⁸ Македонію не було прийнято до НАТО тільки внаслідок вето Греції, яка вимагає від цієї країни зміни її теперішньої назви Завдяки позиції Греції у офіційних документах ЄС та НАТО ця країна визначається як „Колишня югославська республіка Македонія”.

⁹ У подальшому як пострадянські країни визначаються усі країни колишнього Радянського Союзу, за винятком країн Балтії.

демократії та жодної „вільної країни”¹⁰. З 12-ти пострадянських держав 8 мають статус „не вільних” країн з „консолідованими авторитарними режимами”, 2 – „частково вільних” з „напівконсолідованими авторитарними режимами” (Вірменія та Молдова), 2 – „частково вільних” з „гібридними режимами” (Україна та Грузія) [14; 15].

Домінування авторитарної тенденції на пострадянському просторі теж можна пояснити історичним чинником. До встановлення комуністичного режиму усі пострадянські країни входили до складу Російської імперії, в якій капіталістичний період розвитку тривав тільки півстоліття і був обтяжений великою кількістю феодальних пережитків. Розвиток капіталізму на її терені був нерівномірний. Порівняно високого рівня він досяг у Прибалтиці, центрі та північному заході Росії, в Україні, тоді як у Середній Азії капіталізму взагалі практично не було. На пострадянському просторі ніколи не було буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального і рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав тільки близько десятиліття у дореволюційний час.

Комуністичний режим тут мав *оригінальне* походження, бо виник на власному напівфеодальному соціокультурному ґрунті, і за часів Сталіна, як про те пише Станіслав Андрескі, являв собою майже стовідсотковий тоталітаризм [19, с.44]. Структури громадянського суспільства, що почали тільки зароджуватися у період капіталізму, були винищені вщент. Важливим чинником для розуміння перебігу трансформаційних процесів на пострадянському просторі є те, що тоталітарний режим тут функціонував більше 70-ти років, за які змінилося три генерації населення, а отже, навіть ті невеликі культурні здобутки капіталістичного періоду розвитку (де вони малися) були втрачені.

Таким чином, впровадження після краху комуністичного режиму та розпаду Радянського Союзу електоральної демократії, у пострадянських країнах не мало під собою ані соціально-економічного, ані соціокультурного підґрунтя. Політичні партії, які масово виникли в першій період посткомунізму, не

маючи соціальної бази, являли собою клуби політизованої інтелігенції, клієнти певних лідерів, об’єднання колишньої компартійної номенклатури або ж політичні філії промислово-фінансових угруповань. У таких умовах політична влада, була неспроможною провести ринкові реформи, що є конче необхідними для становлення ліберальної демократії. Неминучі негативні явища ринкових реформ лякали владу, зумовлювали їх відкладання на непевний час або їх припинення, що усталило трансформаційну кризу. Приватизація набула номенклатурного характеру, за якого основні засоби суспільного виробництва потрапили до рук пов’язаних з владою структур. Олігархічні клани, що виникли в ході номенклатурної приватизації, для захисту своїх інтересів створили політичні партії, які, монополізувавши політичну владу, вихлостили зміст демократичних процедур. Певну роль у авторитаризації режимів відіграло впровадження у більшості пострадянських країн президентської моделі державного правління, про небезпеку якої для демократії попереджав Хуан Лінц [21].

Зовнішньополітичний чинник на пострадянському просторі діє у зворотному, ніж у інших посткомуністичних країнах, напрямі. Імперські амбіції Росії, які значно посилюлися після приходу до влади Путіна, заважають розвитку відносин пострадянських країн з західними демократіями. На пострадянському просторі Росія підтримує авторитарні режими та проросійські політичні сили. Завдяки Росії існують самопроголошені держави Абхазії, Північної Осетії та Придністров’я, що справляє негативний вплив на розвиток ситуації у Грузії та Молдові. Західні демократії, не бажаючи сваритися з Росією, хоч періодично і роблять заяви щодо стану політичних прав та громадянських свобод у окремих країнах, проте жодних серйозних кроків з підтримання демократичного процесу на пострадянському просторі поки що не зробили.

5. Висновки

Рух до ліберальної демократії є надзвичайно складним та поліфонічним процесом, на якій впливають багато чинників. Усіх їх можна поділити на чинники вихідної позиції та чинники шляху. Як уявляється, чинники вихідної позиції виступають як детермінанти чинників шляху, бо шлях до свободи і демократії зумовлений тим структурним (соціально-економічними, соціально-політичними та соціокультурними) підґрунтям, що дісталася у спадок від попередніх часів.

¹⁰ На пострадянському просторі статус „вільної країни” мала тільки Україна у період 2005-2009 рр. Проте згідно з щорічним рейтингом політичних прав та громадянських свобод Freedom House за 2010 р., Україну віднесено до категорії „частково вільних країн” [20]

Досвід посткомуністичних трансформацій свідчить, що для розбудови ліберальної демократії важливими є не тільки особливості попередніх комуністичних режимів (ступінь їх тоталітарності, час функціонування тощо), але й характер суспільних відносин дототалітарного періоду розвитку країни. Країнам Середньо-Східної Європи та Балтії, що були значно просунуті у розбудові громадянського суспільства та ліберальної держави у докомуністичні часи, вдалося швидко перейти до ліберальної демократії. Країни Південно-Східної Європи, у яких такі передумови були слабкішими, більш важко дола-

ють цей шлях. На пострадянському просторі, де такі передумови були відсутні (або майже відсутні), домінують тенденції авторитаризації політичних режимів, згортання громадянських свобод, ігнорування політичних прав.

На рух до свободи і демократії суттєво впливає й зовнішньополітичний чинник, який для країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії є сприятливим, а для пострадянських країн ні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-148.
2. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Українська правнича фундація. Вид-во „Право”, 1996. – 544 с.
3. Конституции стран СНГ и Балтии / Моск. гос. академия; сост. Г. Н. Андреева – М.: Юрист, 1999. – 639 с.
4. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol.54.– 2002. – №. 2. – P. 212-244.
5. Меллер Й. Откуда берется либеральное государство? Судьба демократии в постсоветском пространстве с точки зрения фискальной социологии / Й. Меллер; [пер. з англ.] // ПРОГНОЗИС. – 2008. – №1. – С. 175-191.
6. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; [пер. з англ.] – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
8. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.] – К.: Основи, 1995. – 526 с.
9. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 555. – Серія: „Питання політології”, вип. 4. – Х., 2002. – С. 16-25.
10. Джилас М. Новый класс./ М. Джилас; [пер. с сербо-хорват.] // Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992. – С. 159-360.
11. Rankings and Classifications East Central Europe and NIS [Електронний ресурс] // Nation in Transit 1998. – Режим доступу: <http://freedomhouse.org/survev99>
12. Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформа-
- ций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер; [пер. з англ.] // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-27.
13. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: монографія / М. І. Мілова. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.
14. Table of Independent Countries [Електронний ресурс] // Freedom in the World 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/TableofIndependentCountriesFIW2010.pdf
15. 2010 Rankings by Regime Type [Електронний ресурс] // Nation in Transit 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/images/File/nit/2010/NIT-2010-Tables-final.pdf
16. Electoral Democracies [Електронний ресурс] // Freedom in the World 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/ElectoralDemocraciesFIW2010.pdf
17. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд; [пер. с англ.] // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
18. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин; [пер. з англ.] – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
19. Andreski, S. Max Weber's Insights and Errors / S. Andreski. – L.; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – 155 p.
20. Серйозний удар по демократії у регіоні // Дзеркало тижня. – 2011. – 15 січня. – С.1.
21. Лінц Х. Дж. Небезпеки президентства // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платтнера [пер. з англ.] – Львів: Ахілл, 2004. – С.178-197.